

Іван Ярмошик
Доктор історичних наук, професор
Житомирський державний університет імені Івана Франка

ПЕРШОВИТОКИ ІСТОРІЇ МІСТА БЕРДИЧЕВА У XVI СТ.

Історія міста Бердичева має багато цікавих сторінок, які засвідчують його славне минуле в економічному, політичному, культурному відношенні. Про них опубліковано чимало важливих наукових розвідок. Найважчою проблемою в історії кожного міста є питання часу і обставин його виникнення, етапів та ключових моментів розвитку. У цій статті ставимо завданням звернутися до початкових років історії міста Бердичева. Його заснування історики пов'язують з іменами відомого вельможного українського магнатського роду графів Тишкевичів-Логойських, гербу Леліва.

До речі, герб Леліва згадується серед гербів, які за умовами Городельської унії 1413 р Великий князь Литовський Вітовт, з дозволу Польського Короля Владислава Ягайла, вибрав на герби польської шляхти шляхту із земель литовських. Зокрема герб Леліва був наданий Віленському воєводі Монівіду [1]. Важливим залишається завданням геральдиків дослідити шляхи поширення гербів Городельської угоди на українську православну шляхту. Це ж стосуються і гербу Абданк, який був наданий литвини Яну Гаштольду, а в середині XVII ст. ним послуговувався український гетьман Богдан Хмельницький, а в подальшому й наступні українські гетьмани. Городельська унія була дискримінаційною щодо православної шляхти, оскільки привілеями і гербами мали право користуватися лише шляхта католицького віросповідання. Цю несправедливість усувала жалувана грамота Великого Князя Литовського Сигізмунда Кейстуовича від 6 травня 1434 р, якою урівнювалися права і привілеї феодалів Великого Князівства Литовського. Нею дозволялося, щоби князі і бояри руські носили і користувалися гербами чи знаками шляхетства

так само як і литовські, але зараховуються вони до названих знаків через посередництво литовців після отримання згоди від братів по своїй генеалогії із королівства Польського [2].

Основна ділична (спадкова) власність Тишкевичів розміщувалася на берегах ріки Гнилоп'ять, так звана Слободищенська волость, з часом вона розпалася на дві ділянки – Бердичів і Махнівку. Ця волость постала із надання у 1437 р литовського князя Свидригайла (Швитригайла) своєму служивому боярину Каленику Мишковичу, який і вважається протопластом роду Тишкевичів,: «за службу верную... нашого слуги пана Каленика Мишковича... даем и дали есмо тому преречоному пану Каленику в Житомирском повете село Бурковцы, а село Бодище во в Звягели, а Михеевичи, а Ходорковичи...» та інші села [3, с. 12]. Ні Бердичів, ні Слободище у цій жалуваній грамоті не згадуються. Однак історики вважають, що саме на цих пожалуваних Свидригайлом просторах пізніше постала Слободищенська волость та місто Бердичів.

Рід Тишкевичі-Каленики-Логойські відноситься до давніх литовсько-руських родів. Пізніше вони осіли на Київщині, у Житомирському та Овруцькому повітах. Як засвідчують історичні документи, на кінець XVI ст. вони володіли обширними маєтностями на площі до 30 кв.миль. Саме на цьому просторі пізніше постало кілька містечок. Тишкевичі мали й маєтності на лівому березі Дніпра, зокрема містечко Чернин над Десною, в Остерському повіті. На початку XVII ст. воно було продано Межигірському монастирю [4, s.589]. У Канівському повіті Ф.Тишкевичу належало містечко Ходорів, можливо саме воно згадується у вищенаведеній жалуваній грамоті князя Свидригайла під назвою Ходорковичі [3, с. 12]. Це містечко у 1602 році було продано київському судді Собещанському [5]. Очевидно, Фридерик Тишкевич хотів зосередитись на розбудові своїх маєтностей навколо Бердичева.

Діличина Тишкевичів довгий час залишалася малозаселеною, іще у 1581 р вона була майже пустинною. Із заселених територій в опису

Житомирського замку 1545 р вперше згадуються Слободище та Бердичів, як власність Василя Тишкевича. У цьому ж опису як «otczyzna» Тишкевичів назване село Безновка [6, s. 130]. Тобто, очевидно, Бердичів у 1545 р не був головним осідком Тишкевичів, ним він став пізніше. Усе ж є безсумнівні підстави, щоб у 2020 р Бердичів відсвяткував 475 років першої згадки в історичних документах. Наголошу, що це не рік його заснування ані як міста, ані як села. У тій люстрації Житомирського замку зазначено, що люди з маєтків пана Василя Тишкевича, в тому числі й із Бердичева, які раніше проживали у Житомирському замку, полишили його і розійшлися по своїх селах [6, s.130]. В подальшому вони відмовилися нести охоронну нічну службу («кликівщизну») в Житомирському замку, хоча згідно давнього звичаю повинні нести таку службу по тижню. При цьому піддані В.Тишкевича послалися на лист, наданий їм «Його милістю», за яким вони звільнялися від такої повинності [6, s. 138].

Достовірних відомостей про заснування Бердичева та походження його назви немає. За легендарними переказами, в маєтностях нащадків згаданого Каленика появився хутір, який заснував підданий Тишкевичів на прізвисько Бердич, від імені якого це поселення, отримало назву Бердичів, тобто поселення Бердича. Власниками його були нащадки згаданого Каленика Тишкевича. Вважають, що прізвище Тишкевичів пішло від імені одного з представників роду Каленика – Тимотеуша, або Тишка, батька уже згадуваного Василя. У 1569 р король Зигмунт Август надав йому графський титул. Василій обіймав посаду Брестського (Підляського) воєводи, його власністю і згадується вперше Бердичів, помер він у 1571 р і згідно тестаменту залишив своїм синам Юрію і Каленику, внукові Костянтину села Бердичів, Слободище, Чортоліси. Відмітимо, що генеалогія роду Тишкевичів потребує іще багатьох досліджень.

Першу достовірну згадку про Бердичів уже як про місто знаходимо у 1593 році. Бердичів тут згадується як приватне новопостале містечко Тишкевичів. Документ, у якому знаходимо відомості про Бердичів має назву

«Инвентарь имений, принадлежащих панам Евстафию, Юрию, Петру и Александру Тишкевичам-Логойским, находящимся в Житомирском повете Киевского воеводства с исчислением крестьян и мещан и их повинностей 1593 года, октября 7 дня.» [7, с. 223 – 233]. Ревізію маєтків за дорученням названих представників роду Тишкевичів та королівського секретаря Остафіана зробив Ян Махевич. Ревізовані маєтки на той час утримував за зобов'язальним листом (list obligów) їх старший брат Фридерик (Федір) Тишкевич-Логойський, син Василя. Цей документ є досить цікавим для вивчення і розуміння багатьох соціально-економічних питань тогочасного періоду нашої історії, в тому числі й історії багатьох населених пунктів Житомирщини. У ньому іще раз згадується, що ці землі були надані нинішнім Тишкевичам князем Свидригайлом. Головним осередком ревізованої волості було містечко Слободище, де і працював ревізор Ян Махевич [7, с. 233]. У цьому інвентарі читаємо й про Бердичів «Місто новоосаженне Бердичів, розташоване над річкою П'ятем, яке ЙМ (тобто Федір Тишкевич – І.Я.) недавно осадив власним коштом і накладом, у якому 140 осілих димів, які жодних повинностей не несуть, згідно вольностей наданих листом Його Милості, у тому листі ті вольності ширше описані. У містечку розпочали будувати замок на городищі, і в тому замку такі споруди: спереду над валом збудована вежа, у тій вежі світлиця, в стіні чотири світелки (бійниці), шість городень, на горі збудована велика зала, пекарня, сіни, світелки, навпроти світелки двоє сіней і комора, навпроти вежі розпочато будувати і недобудовано сіни, і наостаток городище обнесено острогом; навколо замочку пригорок теж острогом обмуровано. Під замком над річкою П'ятою насипано греблю, став залитий і млин збудований, у тому млині чотири жорна, два мучних, третя стенина, а четверта фолюш. Той млин того ж 1599 року (sic) Йогомилість віддав за сто кіп грошів на рік в аренду єврею, з митом погребельним – від воза по грошу. А іншого пожитку і доходу з міста не має, шинки містечка від усього звільнені також, лист надання вольностей на 20 років від його милості даний мені показували,

копію з якого до його милості через мене дали. Фільварку до того замку і містечка Бердичева на Його Милості не має» [7, с. 227] (переклад із польської мій).

Місто тоді вважалося найбільш помітним з оборонних приватних містечок тогочасної Київщини і з-поміж інших, подібних йому населених осередків, було опорою дальшого освоєння українських земель в південному напрямку [4, с. 159]. У цей же період при Бердичеві згадуються приписані до нього села Бистрик, Маркушівці, Хажин, а при Слобидищах – Райки, Голотки, Скрилівка, засновані коштом та зусиллями Ф.Тишкевича та його управителів. У 1611 р згадується, як новозасноване Ф.Тишкевичем, відоме в історії України, містечко Махнівка, у 1593 р воно було іще пустим селищем [4, с. 662].

В маєткових актах наприкінці XVI початку XVII ст. часто згадується його власник Фридерик (Теодор) Тишкевич та його дружина княжна Софія Заславська. Вони активно працювали над розбудовою нових населених пунктів – осадів, сіл. Наприкінці XVI ст. спостерігається хвиля особливо активного заселення цієї місцевості. У 1590 р при Бердичеві уже існувало три поселення-осади. Одним із засобів їх заселення було переманювання селян з поселень інших шляхтичів. Очевидно це широко ними практикувалося. Не гребував такими засобами й Фридерик. Зокрема у актах трибунальського суду про втікачів із маєтків інших шляхтичів до Бердичева [8, с. 88], зокрема із села Пакушовці маєтку К.Смордовського. У 1585 році Звягільський намісник Василь Ільїнський та Корецький вїйт скаржилися на Ф.Тишкевича, що той переманює до себе селян із маєтку Пулини на умовах двадцятилітньої пільги від повинностей [7, с. 145]. Під 1587 р знаходимо скаргу Берестейського воєводи Гаврила Горностая на Ф.Тишкевича, що він зібрав натовп своїх слуг і селян кількістю в 600 озброєних чоловік та напав на маєток Горностая, затоптав хліб на полі, покалічив селян. [7, с. 175].

Утікали також із Бердичева до інших власників, наприклад із Бердичева і Нехворощі до маєтку князя Януша Острозького Новий Остріг [8, с. 190].

Історичні документи засвідчують кілька збройних конфліктів Ф.Тишкевича із князем Янушем Острозьким. Так жителі Слободища скаржилися ревізору Яну Махевичу, що у 1591 р князь напав на місто та сусідні села, пограбував та попалив будинки. Цей же ревізор відмітив, що у селі Олішковці залишилося сім домів, раніше було більше, але Януш Острозький наслав «своїх татар» на двір управителя Криштофа Прусака, забрав усіх жителів і тримав кілька тижнів у неволі, а будинки попалив [7, с. 224, 227]. До речі, зберігся цікавий документ – позов Фридерика Тишкевича до князя Януша Збаразького про те, що той у 1602 р, проїжджаючи через Бердичів, забрав речі та пограбував місцевого єврея Шмерня та відправив його речі до свого маєтку Білопілля [8, s.65]. Мабуть це є прізвище першого єврея поселенця в Бердичеві, якому Ф.Тишкевич передав в оренду міський млин.

Очевидно, такі незаконні переселення підданих були досить поширені у той час, завдавали клопоту шляхтичам та були своєрідною формою розвитку нових поселень. Селяни були зацікавлені переселятися у новозасновувані осади, оскільки при цьому вони на двадцять років звільнялися від повинностей. Так жителі Слободища на запит ревізора про повинності на користь Ф.Тишкевича відповіли, що не несуть жодних повинностей на його користь, а живуть як люди вільні, згідно ласки Його Милості та показали ревізору відповідний лист графа [7, с. 225]. Подібна ситуація була і інших нових селах – у Бистрику, Райках, Збриловці, Голотки та інших. Не отримував він ніяких прибутків і від жителів Бердичева. Звільнення від повинностей надавалося на двадцять років. Ф.Тишкевич помер у 1621 р, тож прибутки з його капіталовкладень у розвиток місцевості почав отримувати уже його син Януш.

Наступним етапом, який спричинив бурхливий розвиток Бердичева як міста стало заснування сином Фридерика Тишкевича Янушем кляштора босих кармелітів у першій половині XVII ст. Про історію цього монастиря є чимало публікацій. і популярних, і наукових. В основних рисах етапи його розвитку висвітлювалися на сторінках «Słownika geograficznego Królestwa

Polskiego i innych krajów słowiańskich», наш переклад українською мовою був опублікований у матеріалах краєзнавчої конференції «Музеї Бердичівського краю: історія і сучасність [9]. Відсилаємо також зацікавленого читача до сучасної монографії Б.Ю.Ваната про історію кляштора [10].

Можна підсумувати, що сторінки первісної історії Бердичева є досить цікавими і бурхливими, охоплюють другу половину XVI – початок XVII ст..

Джерела і література:

1. Akta unji Polski z Litwą 1385 – 1791. – Kraków, 1932. – S. 60 – 72.
2. Уния в документах: Сб./ сост. В. А. Теплова, З. И. Зуева. – Минск, «Лучи Софии», 1997. – С. 71-73.
3. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. – Т.1. 1361 – 1598. – СПб., 1863. – С.12
4. Źródła dziejowe. – Т. XXII. Polska XVI wieku pód wzgędem geograficzno-statystycznym. – Т. XI. Ziemie Ruskie. Ukraina (Kijów – Braclaw). Dział III. / Opisane przez Al.Jabłonowskiego. – Warszawa: druk Jana Cotty, 1897. – [4], 736, LIX s.
5. Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich. – Т. I. – Warszawa: naklad F.Sulimierskiego i W.Walewskiego, 1880. – S. 610.
6. Źródła dziejowe. – Т. VI. Rewizya zamków ziemi wołyńskiej w połowie XVI wieku (1545 r) / Wyd. A. Jabłonowski. – Warszawa: druk J.Bergera, 1877. – CIX, 153, VIII s.
7. Архив Юго-Западной России. – Ч. VI. – Т.1. – К., 1876. – С. 223 – 233.
8. Źródła dziejowe. – Т. XXI. Polska XVI wieku pód wzgędem geograficzno-statystycznym. – Т. X. Ziemie Ruskie. Ukraina (Kijów – Braclaw). Dział II-gi. / Opisane przez Al.Jabłonowskiego. – Warszawa: skład główny w księgarni Gebethnera i Wolffa, 1894. – II, 654, 8, LI s.
9. Ярмошик І. Історія Бердичева в дослідженнях польських авторів XIX ст.// Музеї Бердичівського краю: історія і сучасність. Науковий збірник «Велика Волинь». – Випуск 54. – Бердичів: ФОП Мельник М.В., 216. – С. 168 – 185.

10. Wanat B.J. Klasztor Karmelitów Bosych w Berdyczowie na Ukrainie. Studium monograficzne. – Kraków: wydawnictwo Karmelitów Bosych, 2007. – 432 s.